

Sven-Göran Malmgren

En fyrspråkig 1700-talsordbok och dess bakgrund

Lennart Larsson: *Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705*. Uppsala 2003.

I början av 1700-talet rasade det stora nordiska kriget. Huvudkombatanter var Sverige och Ryssland och Danmark stred på samma sida som Ryssland. De flesta av de stora slagen utkämpades i Sveriges baltiska provinser och i Polen och Ukraina. År 1700 slogs ett ryskt anfall mot Narva i nordöstra Estland tillbaka. Men ryssarna kom igen och inledde 1709 belägringen av Riga, den viktigaste staden i Baltikum. Samma år led svenskarna ett förkrossande nederlag i Poltava i Ukraina, och året därpå föll Riga i ryssarnas händer. Därmed var den svenska stormakts-tiden i praktiken slut. Den hade varat ungefär 100 år; Riga och norra Lettland hade tagits i besittning av svenskarna 1621, Estland något tidigare.

Mitt under brinnande krig utkom en på sitt sätt rätt märklig ordbok i Riga 1705. Som lexikografisk produkt var den inte betydande, och dess lemmaantal var blygsamt; titeln ”Wörter-Büchlein” var i hög grad berättigad. I vissa avseenden var ordboken ändå ett pionjärbete. Det var en fyrspråkig, tematiskt uppbyggd ordbok där tyska möjligen kunde karakterisas som huvudspråk och polska, svenska och lettiska – möjligen – som en sorts målspråk. Det var första gången svenska konfronterades med polska och lettiska i en ordbok, och Wörter-Büchlein var också den första ordboken där svenska ingick men inte latin. För lettiskan som skriftspråk innebar ordboken ett avsevärt steg framåt.

Den lettiska och polska vokabulären i ”Wörter-Büchlein” (W) har redan för rätt många år sedan blivit föremål för ingående studier. Ordbokens svenska vokabulär behandlades första gången kortfattat i Holm (1986). Under de senaste åren har Uppsalaforskaren Lennart Larsson (LL) publicerat flera uppsatser i samma ämne, bl.a i *LexicoNordica* 7 (Larsson 2000). Hans forskning kring ordboken har nu resulterat i avhandlingen *Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705*, som försvarades i Uppsala i mars 2003.

Vilka var den fyrspråkiga ordbokens förlagor? Hur var den avsedd att användas? Vilka målgrupper hade den? Varför blev svenskan ett av språken? Varifrån kommer den svenska vokabulären och vem var dess upphovsman? Dessa och andra liknande frågor formulerar LL på s. 12 i sin avhandling, och ungefär 300 sidor senare har han lyckats besvara de flesta av dem. Dessa välmatade sidor erbjuder läsning inte bara om svensk utan också i viss mån om polsk och lettisk lexikografihistoria och dessutom om sådana ämnen som svenskans ställning i de baltiska provinserna och boktryckeriverksamheten i Riga under den knappt hundraåriga svensktiden. I den följande diskussionen kommer jag huvudsakligen att koncentrera mig på avhandlingens lexikografiska inslag i snävare mening.

Det är således en innehållsrik avhandling LL har skrivit. Den är också mycket klart och överskådligt disponerad. I kap. 1 får vi en översikt över tidigare forskning och en diskussion kring vissa meta-lexikografiska och textkritiska problem. Kap. 2 beskriver W:s uppbyggnad med tonvikt på de svenska artikelfältens utformning. I kap. 3 diskuteras ordboken från funktionell synpunkt, och kap. 4 ägnas åt W:s tillkomstmiljö, med viss tonvikt på språksituationen i Riga under svensktiden. I kap. 5 diskuteras förlagorna till W, medan kap. 6 ägnas åt Liborius Depkin, en lettisk präst och kulturpersonlighet som har utpekats som upphovsman till W och som i varje fall har utarbetat dess lettiska del. Kap. 7–9 ägnas helt åt ordbokens svenska inslag. Möjliga förlagor till den svenska vokabulären diskuteras och ett försök görs att teckna den anonyma upphovsmannens ”profil”. Efter sammanfattningen följer som bilagor W:s tyska och svenska vokabulärer och ett register över de svenska ekvivalenterna eller med LL:s term ”motsvarigheterna”. Det kan slutligen nämnas, att LL har lagt ut ordboken i faksimil på Internet.

En reflexion som man nästan oundvikligen gör – och den innebär beröm i minst lika hög grad som kritik – är att den energi och det skarpsinne som LL utvecklar hade varit värda ett ”tyngre” forskningsobjekt än W. LL tycks själv någon gång snudda vid sådana tankar. De första orden i själva avhandlingen är ett citat från Collison (1982) som inleds: ”No dictionary, however poor, lacks some virtue, and no dictionary is completely out of date, for each represents to some extent the position and use of the language at a particular stage in history and reflects the contemporary thought.” Och när LL på s. 12 anger som sitt huvudsyfte att ”ur olika synvinklar undersöka och belysa Wörter-Büchlein och dess svenska vokabulär”, tillfogar han i en not: ”Syftet skulle också kunna ges en annan och betydligt vidare formulering.” Ett sådant vidare syfte, som alltså bara antyds i inledningen, har LL utan

tvekan uppnått. Möjligen kan man säga att det är lite synd att avhandlingens titel snarast återspeglar det snävare syftet – den lovar faktiskt alldeles för lite i förhållande till vad avhandlingen innehåller.

Den metalexikografiska diskussionen i kap. 1 (s. 17–21) gör på det hela taget ett kompetent intryck. Som LL understryker är det ofta svårt att tillämpa t.ex. terminologin i NLO på en ordbok av W:s slag. De drygt 1000 ”artiklarna” i W ser i de flesta fall ut som följande exempel visar (betr. kursiveringen av det polska ordet se nedan):

(Tyska)	(Svenska)	(Polska)	(Lettiska)
Der Brunn	Källa/ Brunn	<i>Studnia</i>	Ta Akka

Med viss tvekan accepterar LL termen *artikel* för en sådan lineärt uppställd ordräcka där de fyra orden, ett (ev. fler) från varje språk, svarar mot ett och samma betydelseinnehåll. LL överväger också att använda termen *lemma* – med den betydelse som anges i NLO – eftersom tyskan med viss rätt skulle kunna utpekas som huvud- eller källspråk. I så fall skulle ”Der Brunn” vara ”lemmat” i artikeln ovan. Men bl.a. med tanke på att det tyska ordet saknar varje typografisk markering som skulle utmärka det i förhållande till de övriga orden avstår LL helt från att använda termen *lemma*, och det är troligen välbetänkt.

Svagare tycks mig LL:s argument mot att använda termen *ekvivalent*. Det är visserligen riktigt, som LL skriver, att ekvivalensen lämnar åtskilligt övrigt att önska i många artiklar, dels på grund av språkens karaktär, dels på grund av bristande professionalism hos ordboksförfattarna. Men det är dock fråga om *avsedd* ekvivalens. Problemet är snarare att termen *ekvivalent* egentligen förutsätter ett väldefinierat källspråk, men det problemet löses inte heller med den – mer icke-tekniska – term LL väljer, *motsvarighet*. Den mest logiska lösningen på detta problem hade kanske varit att använda termen *co-ekvivalent* (analogt med *co-hyponym* o.d.). Men även med den något ologiska termen *ekvivalent* hade LL i många fall gjort mindre våld på (allmän)språket än med termen *motsvarighet*. Ett ofta återkommande uttryck som ”W:s svenska motsvarighet” väcker ju – i varje fall från allmänspråklig synpunkt – frågan ”motsvarighet till vad?”. Och på grund av W:s speciella karaktär har den frågan inte något bra svar.

De sista sidorna i kap. 1 (21–30) ägnar LL så åt problem med anknytning till textetablering och textåtergivning. På gängse sätt återger han frakturstil, som i W används för tre av de fyra språken, med rak antikva, medan ordbokens antikva (för polskan, jfr ovan) återges med kursiv. Också i övrigt följer LL i stor utsträckning principen att läsvänlighet går före absolut texttrohet, och det är enligt min mening

utmärkt. På en punkt kunde han kanske ha gått ännu längre. Många av ”motsvarigheterna” i LL:s olika ordboksutdrag utmärks av en ortografisk underlighet som måste förbrylla den som inte har läst de inledande kapitlen så noga eller inte är förtrogen med boktrycks-konventionerna under barocken. Se t.ex. följande (s. 59):

ICh lauffe

JAgh Löper

Blegam

ES tekku

Det första ordet på varje språk inleds således här med två versaler, något som visar sig hänga samman med att raden inleder en ny avdelning, vilket i sin tur markeras med anfanger. Om – och endast om – begynnelsebokstaven i ett ord är en anfang blir sålunda den följande bokstaven versal. Det är alltså fråga om en kombinatoriskt betingad egendomlighet som det hade varit fullt rimligt att transkribera bort. Dels hade läsvänligheten ökat, dels hade LL undvikit att i just *detta* avseende orättvist ge ordboken en prägel av amatörmässighet.

I kap. 3 tar LL upp funktionella aspekter på W och konstaterar bl.a. att ordboken troligen snarare använts som konsultationsordbok än skolordbok. Han argumenterar också övertygande för att ordboken antagligen varit mest användbar för tyskar i relation till lettiska. Det är t.ex. bara lettiska och tyska substantiv som är försedda med genusupp-gifter, och helt oviktigt är det inte att de tyska orden genomgående är placerade i vänsterspalten. Ännu efter nära hundra år av svensk administration var det också tyska som i början av 1700-talet var det dominerande skriftspråket i Riga och Lettland. Samtidigt hade behovet för bl.a. tyskspråkiga präster att i någon mån kunna uttrycka sig på lettiska ökat.

En fördel med ordbokens tematiska uppbyggnad kan ha varit att användare med vilket som helst av de fyra språken som modersmål ganska lätt kunde hitta ett godtyckligt ord från den elementäraste vokabulären i sitt eget språk – och därmed ekvivalenter på de andra tre språken. Förutsättningen var visserligen någon förtrogenhet med ordbokens tematiska struktur – men denna struktur svarade enligt LL mot en ”världsbild” som var tämligen allmänt omfattad runt 1700. Däremot måste det ha varit svårt för en användare att hitta ett ord med okänd betydelse från ett för honom främmande språk. I moderna termer innebär det att ordboken ägnade sig mycket bättre som produktions- än som receptionsordbok. LL resonerar inte i dessa kategorier men borde kanske ha gjort det i någon mån.

När det gäller den svenska vokabulären förmodar LL att den huvudsakligen var avsedd för modersmålsbrukare, bl.a. eftersom de svenska substantiven saknar alla böjningsupp-gifter. Men i och för sig

var det naturligtvis ingenting som hindrade exempelvis lettisktalande från att använda W som en primitiv (aktiv) lettisk-svensk ordbok; det finns ju andra ordklasser än substantiv och i pidgin-betonad kommunikation kan man komma en bit med bara grundformer. De rätt talrika synonymerna i den svenska vokabulären (t.ex. *kropp/lekamen*) är det däremot, som LL påpekar, svårt att se någon meningsfull funktion för. De hade varit användbara om W kunnat användas exempelvis som en (passiv) svensk-lettisk eller svensk-tysk ordbok, men så var alltså inte fallet.

Det långa kap. 4, "Wörter-Büchleins tillkomstmiljö", vittnar om omfattande historisk beläsenhet och är mycket givande som bakgrundskildring, men måste här förbigås. I kap. 5 behandlas den viktigaste förlagan till W, den fyrspråkiga *Vocabularium* (utgiven i Riga 1688) där tre av språken är gemensamma med W men där det fjärde språket är latin i stället för svenska. LL ger en rätt ingående beskrivning av *Vocabulariums* makro- och artikelstruktur, en beskrivning som dock förefaller ha begränsad relevans för avhandlingens huvudtema, den svenska vokabulären i W. Av intresse är dock att W när det gäller de tre icke-svenska vokabulärerna tycks ha inneburit en avsevärd förbättring av *Vocabularium*. Vidare uppstår frågan om den svenska vokabulären i W möjligen utgjorde en översättning av den latinska ordlistan i *Vocabularium*.

Kap. 6 är ett av avhandlingens mest läsvärda, och den som är mer idéhistoriskt än lexikografihistoriskt intresserad kan med behållning läsa det fristående från resten av avhandlingen. LL visar här på ett övertygande sätt, att den lettiske prästen Liborius Depkin inte kan ha varit upphovsman till den svenska vokabulären, något man tidigare ofta tagit för givet. Bevisföringen är intrikat och innefattar bl.a. en genomgång av en förteckning över Depkins omfattande privatbibliotek, som t.ex. visar sig ha innehållit en engelsk bibelöversättning men ingen svensk, och knappast några svenska böcker över huvud taget. Detta och annat gör det mycket sannolikt att Depkin inte alls behärskade svenska.

När Depkin avfärdats som upphovsman till den svenska vokabulären i W, ligger det nära till hands att förmoda att denna utarbetats av en svensk. En svensk författare bör rimligtvis ha utnyttjat någon av de latinsk-svenska ordböcker som stod till buds strax före 1705. Som LL visar måste det ha varit mest praktiskt att använda någon glattalfabetiskt uppställd ordbok, och om man bortser från den monumentala s.k. Lincopensen (se Johansson 1997, Santesson 1997), som bl.a. var alldeles för stor (och säkert dyr och sällsynt), visar det sig finnas fyra kandidater. Kap. 7 ägnas till största delen åt en diskussion om vilken av dessa fyra ordböcker som är den troligaste förlagan. De två troligaste

kandidaterna kan här kallas Wolimhaus (efter författaren) och Hamburgensen (efter tryckorten).

Att hitta förlagor till ordböcker är ofta en grannlaga och intressant uppgift. I det här fallet är själva lösningen på problemet kanske av mer begränsat intresse; alla de fyra kandidatordböckerna kan med någon förenkling sägas vara miniatyrversioner av den väldiga Lincopensen, och de är därför dels förhållandevis obetydliga, dels ganska lika varandra. Sökandet efter den troliga förlagan ger emellertid LL tillfälle att ge en alldeles utmärkt översikt över 1600-talets svenska lexikografihistoria.

LL:s metod för att mäta graden av likhet mellan W och de fyra kandidatordböckerna är också intressant och kan kanske i modifierad form utgöra förebild för liknande undersökningar. Metoden utgår från tanken att artiklar där *antingen* alla de fyra kandidatordböckerna och W är identiska, *eller* där alla fyra visar avvikelser från W, kan negligeras, eftersom de fyra kandidatordböckerna i dessa fall s.a.s. är inbördes lika i förhållande till W. Det återstår därför att se på de artiklar där en eller flera, men inte alla, ordböcker avviker från W. Dessa artiklar är 192 till antalet, och det visar sig vara Wolimhaus som i denna artikelsamling har de flesta överensstämmelserna med W, följd av Hamburgensen. Huvudsakligen på grundval av dessa beräkningar drar LL slutsatsen att Wolimhaus tjänat som förlaga till W.

Ett problem tycks dock vara att LL behandlar lexikala (\approx större) och morfologiska och ortografiska (\approx mindre) skillnader mellan de fyra kandidatordböckerna och W som likvärdiga i de viktigaste statistiska beräkningarna. För att illustrera problemet kan vi begränsa oss till Wolimhaus och Hamburgensen. Av LL:s statistik kan man räkna ut att Wolimhaus avviker från W i 540 av 1221 artiklar och att antalet avvikelser i Hamburgensen är 606. Så långt ”vinner” alltså Wolimhaus, och man får även veta hur många av avvikelserna som är ”stora” resp. ”små” i Wolimhaus. Men motsvarande uppgifter för Hamburgensen finns inte explicit i avhandlingen, och från läsarens synpunkt *skulle* det därför kunna vara så att en mycket stor del av dess avvikelser från W är ”små”, något som i så fall skulle kunna tala för Hamburgensen som förlaga. Mellan raderna antyder LL visserligen att detta inte är fallet, men detta borde i så fall dokumenterats lite tydligare.

Om alltså Wolimhaus var förlagan, återstår det att förklara de många – inte minst lexikala – skillnaderna mellan den och W. I kap. 8 gör LL en mer detaljerad jämförelse mellan Wolimhaus och W med tonvikt på skillnaderna. Med tanke på att Wolimhaus var den förmodade förlagan, är inte minst de lexikala skillnaderna påfallande många. LL lyckas emellertid ge tillfredsställande förklaringar till åtskilliga av dem. Ibland

kan det röra sig om elementära felskrivningar, ibland kan upphovsmannen ha påverkats av den tyska ”motsvarigheten” i Vocabularium. Misstag vid sättningen kan heller inte uteslutas.

Den svenska vokabulärens svenske upphovsman är anonym och kommer att så förbli. I kap. 9 gör LL ändå ett försök att teckna en ”upphovsmannaprofil”. Han kan bl.a. visa, att upphovsmannen hade goda tyskkunskaper men att han troligen saknade akademisk bakgrund, eftersom hans latinkunskaper verkar bristfälliga. Hans svenska språkbehandling har inte legat på någon högre nivå.

Det ligger givetvis nära till hands att koppla tillkomsten av den svenska vokabulären i W till det pågående kriget. Tusentals svenska soldater vistades i Riga åren kring 1705. De har haft behov av en elementär – främst svensk-tysk och svensk-lettisk – ordbok för att hjälpligt kunna kommunicera med den bofasta befolkningen. Kanske var, som LL framkastar, den anonyme upphovsmannen en man ur deras led.

*

Det har redan framgått, att mitt helhetsintryck av LL:s avhandling är mycket positivt. Vid läsningen av den har jag ibland kommit att tänka på ett par ofta citerade rader av en stor svensk 1900-talspoet, Karin Boye. Dessa rader är säkert tillämpliga på många avhandlingar men kanske i ovanligt hög grad på LL:s:

Nog finns det mål och mening i vår färd,
men det är vägen som är mödan värd.

LL har förvisso haft ett meningsfullt mål och uppnått det. Han har ställt upp ett tiotal intressanta frågor och besvarat dem, så långt det är möjligt. Men lika spännande, i sig själva, som svaren på dessa frågor tycks mig många av de utredningar och specialundersökningar som LL genomfört på vägen till målet.

Litteratur

Ordböcker

- Hamburgensen = *Novum dictionarium Latino-Sveco-Germanicum, Sveco-Latinum et Germanico-Latinum [...]* *Nytt dictionarium på latin svenska och tyska, som och svenska och latin, samt tyska och svenska.* Hamburg & Stockholm 1700.
- Lincopensen = Petri Gothus, Jonas & Nicolaus Grubb 1640: *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum [...]*. Linköping.
- Vocabularium = *Vocabularium wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch auszusprechen seynd.* Riga 1688.
- Wolimhaus = Wolimhaus, Johannes 1649. *Syllabus, in quo Latinæ propriè & impropriè Svecica respondet.* Stockholm.
- Wörterbüchlein (W) = *Wörterbüchlein, wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch zu benennen seynd.* Riga 1705.

Vetenskaplig litteratur

- Collison, Robert L. 1982: *A History of Foreign-Language Dictionaries.* London
- Holm, Lars 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria.* Uppsala.
- Johansson, Monica 1997. *Lexikon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 170-talets mitt.* Göteborg.
- Larsson, Lennart 2000. Vilket språk var utgångspunkten? Om ursprunget till den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705. I: *LexicoNordica* 7, 61–74.
- NLO = *Nordisk leksikografisk ordbok.* Oslo 1997.
- Santesson, Lillemor 1997: Lincopensen – dess författare och förlagor. I: *LexicoNordica* 5, 217–231.